
Розділ 5**ПРИКЛАДНІ СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ****Part 5****APPLIED COMMUNICATION TECHNOLOGIES**

https://doi.org/10.31516/2410-5333.053.20

УДК 94:316.343-057.4:323.272](477)“1917/1921”(043)

В. М. Шейко, доктор історичних наук, професор, академік, Харківська державна академія культури, м. Харків

rector-2@ic.ac.kharkov.ua

<http://orcid.org/0000-0002-3532-7439>

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА В УКРАЇНІ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)

Проаналізовано проблеми еволюції взаємин науково-педагогічної інтелігенції з різними владами в часи Української революції 1917–1921 рр.

Основну увагу приділено трансформації взаємин науково-педагогічної інтелігенції та радянської влади, оскільки саме вона з численних влад, які боролися за володіння Україною, перемогла. Зазначені процеси розглянуто переважно на матеріалах вищих навчальних закладів, у межах яких під час Української революції діяла основна маса науково-педагогічної інтелігенції України.

Ключові слова: *науково-педагогічна інтелігенція, радянська влада, Українська революція, вищі навчальні заклади, трансформація поглядів інтелігенції.*

В. Н. Шейко, доктор исторических наук, профессор, академик, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И СОВЕТСКАЯ ВЛАСТЬ В УКРАИНЕ В ГОДЫ УКРАИНСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ (1917–1921 ГГ.)

Проанализированы проблемы эволюции отношений научно-педагогической интеллигенции с разными властями во время Украинской революции 1917–1921 гг.

При этом основное внимание уделяется трансформации взаимоотношений старой интеллигенции и советской власти, поскольку именно последняя из десятка властей, которые боролись за владение Украиной, победила. Указанные процессы рассмотрены преимущественно на материалах высших учебных заведений, где во время революции сосредоточилась основная масса научно-педагогической интеллигенции Украины.

Ключевые слова: *научно-педагогическая интеллигенция, советская власть, Украинская революция, высшие учебные заведения, трансформация взглядов интеллигенции.*

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE ACADEMIC-PEDAGOGICAL INTELLIGENTSIA AND THE SOVIET POWER IN UKRAINE IN THE YEARS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1921)

The aim of this paper is to examine the processes of the evolution of the views and convictions of the old academic-pedagogical intelligentsia in the period of the 1917–1921 Ukrainian Revolution drawing on the analysis of a great number of information sources, mainly the archive sources.

Research methodology. In this study the author uses the principles and methods of culturological, comparative, historical and theoretical analysis of the political, economic, social and professional interrelations of the old Ukrainian academic-pedagogical intelligentsia and different authorities, first of all, the Soviet authorities, during the 1917–1921 Ukrainian Revolution.

Results. The author analyzes the issues of the evolution of the interrelations of the old Ukrainian academic-pedagogical intelligentsia and different authorities during the 1917–1921 Ukrainian Revolution drawing on a great number of information sources, principally, the archive sources. Special attention is paid to the analysis of the transformation of the interrelations of the old academic-pedagogical intelligentsia and the Soviet authorities that finally gained a dominant position in Ukraine in 1921. The author studies these processes using mainly the sources of higher educational institutions, which during the period of the Ukrainian Revolution concentrated the major part of the academic-pedagogical intelligentsia. The paper examines the processes of the evolution of the political, economic, social and professional interrelations of the old Ukrainian academic-pedagogical intelligentsia and different authorities, first of all, the Soviet authorities. The author proves that the academic-pedagogical intelligentsia as a rule did not support the Soviet power. The paper demonstrates the process of gradual compulsory transition of the intelligentsia to business cooperation with the Soviet authorities.

Novelty. The author studies the processes of the interrelations of the old artistic intelligentsia of Ukraine and the Soviet authorities during the 1917–1921 Ukrainian Revolution drawing on new factual, mainly archival material.

The practical significance. The information contained in this paper can be used in the process of further culturological research into the events of the 1917–1921 Ukrainian Revolution and the issues of the history and theory of Ukrainian culture. It can also be used when writing methodological recommendations for courses of lectures on Ukrainian culture.

Keywords: *the academic-pedagogical intelligentsia, the Soviet power, the Ukrainian revolution, higher educational institutions, transformation of the views of the intelligentsia.*

Постановка проблеми. У 2017 р. виповнилося 100 років з початку Української революції. Верховна Рада України прийняла Постанову «Про визначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році», у якій зазначалося про необхідність урочистого відзначення на державному рівні у 2017 році 100-річчя з дня початку Української революції та утворення Української

Центральної Ради («Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році: із постанови Верховної Ради України», 2017, 4 березня, с. 1). Президент України П. О. Порошенко (2017, 18 березня, с. 2) у своєму зверненні до українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. «Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених» наголосив: «Сьогодні ми не скільки святкуємо, скільки аналізуємо помилки наших далеких попередників. Аналізуємо для того, щоб зараз уникнути подібного самим». «І навіть більшовики, — зазначив Президент України, — мусили рахуватися з розмахом і силою українського національного руху» (Порошенко, 2017, 18 березня, с. 2). Саме тому **мета статті** — проаналізувати процеси взаємин однієї з провідних верств старої інтелігенції України — науково-педагогічної з різними владами, передусім з радянською, під час Української революції 1917–1921 рр. Головну увагу приділено розгляду процесів еволюції поглядів, світогляду, професійних і соціальних спрямувань переважно того, центрального прошарку науково-педагогічної інтелігенції, яка діяла на час Української революції в межах вищих навчальних закладів. Аналіз літератури і джерел з указаної тематики загалом здійснено в попередніх публікаціях автора: «Інтелігенція й революція в Україні (кінець XIX — початок XX ст.)» (2017, с. 225–243), «Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція в Україні» (2017, с. 138–154).

На долю співробітників і науково-педагогічного персоналу вищих навчальних закладів України випали складні випробування в період Української революції та громадянської війни. Особливо постраждали ЗВО під час австро-німецької окупації, інтервенції та війни з Польщею. Часто приміщення вищих і середніх навчальних закладів використовувалися для дислокації військових, приміщення грабували, вивозили обладнання лабораторій і кабінетів, жорстоко розправлялися з незадоволеними таким станом студентами й викладачами. Київські газети часто повідомляли про страйки студентів проти політики різних влад (Золотоверхий, 1961, с. 147). Приміщення Катеринославського гірного інституту, наприклад, окупанти використовували як конюшні (*Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: документы и материалы*, 1937, с. 216). А Директорія, яка в листопаді 1918 р. змінила гетьманщину, своє короткотермінове перебування при владі відзначила палкою підтримкою всього українського, з одного боку, з іншого, — спробою закрити всі ЗВО з російською мовою навчання (Пітов (Відп. ред., кер. авт. кол.), 1967, с. 45–46). Деякі влади використовували не за їх професійним призначенням кафедр ЗВО. Так, у Київському українському університеті, наприклад, 12 січня 1919 р. на засіданні професорсько-викладацького складу фізико-математичного

факультету вимушено заслухали лекцію «вченого геодезиста» пана отамана М. А. Медзвезького (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 274, арк. 8-зв).

Крім того, національно налаштоване студентство по-іншому оцінювало окремі періоди, зокрема й окупацію. Так, представники Київського українського університету, відкритого в жовтні 1918 р. гетьманським урядом, звернулися з листом до населення за грошовою допомогою, зазначивши: «Тільки прийшла можливість вільно дихнути після більшовицького нападу, як зразу ж стало можливо взятися за творчу роботу з оновлення — відродження того найкращого, найсвятішого, того, що називаємо Україна, український народ. Студенти Українського <...>, згадуючи кращі традиції українського студентства в минулому, створили Просвітню комісію, метою якої було гасло підняття на боротьбу тих, хто застряг в тенетах “російського космополітизму”» (*КМДА*, ф. Р-936, оп. 2, од. зб. 13, арк. 32). Подібне звернення яскраво характеризує складність ситуації того часу загалом і у вищій школі України зокрема. З одного боку, начебто правильні гасла національного визволення, з іншого, — крайній національний максималізм і не зовсім об'єктивне розуміння умов, створених австро-німецькими окупантами. Водночас згадуються «Кращі традиції» студентства в минулому. Сумнівні твердження, адже царизм зовсім не сприяв розвитку національних традицій українського студентства, а, зазвичай, робив усе, щоб їх знівелювати та знищити. І подібні радикально-національні звернення не завжди сприяли віковій боротьбі українського народу за своє визволення, за власну українську культуру. І все ж подібні заяви й гасла не свідчили про загальне невдоволення професури та студентства тими порядками, які не сприяли розвитку освіти й науки в Україні, її національної культури. І це незалежно від того, яка влада ці порядки нав'язувала.

З початку 1919 р. в Україні знову перемогла радянська влада. Основна маса науково-педагогічної інтелігенції, співробітники та студенти вищих навчальних закладів, навчені гірким досвідом існування при різномасних керівниках, дотримували очікувальної позиції. Зауважимо, що будь-яка влада вороже й карально ставилася до тієї інтелігенції, яка підтримувала в різні часи іншу владу. Водночас найактивніше переслідували тих, хто підтримував радянську ідеологію. І це теж не могло не позначитися на ставленні інтелігенції до радянської влади, яка знову встановилася в Україні. Нейтральність і невтручання в політику та практику будь-якої влади в Україні були основними позиціями ставлення основної маси науково-педагогічної інтелігенції України до різних влад того часу.

І в цих умовах більшовицька партія й радянська влада в Україні нав'язували політику залучення на свою сторону старої інтелігенції. Ця влада показувала переваги планів побудови нового суспільства для тієї частини інтелігенції, яка переходила на позиції професійного співробітництва з радянською владою. Водночас ставилося завдання реорганізації старої школи вищої освіти, яка б стала центром освіти трудящих, підготовки із робочо-селянських мас кадрів нової інтелігенції. Основа всіх цих завдань радянської влади, як можливість їх успішного рішення, — залучити на свою сторону стару інтелігенцію.

Більшовики й радянська влада намагалися перебудувати шкільну освіту зі своєю метою під виглядом її демократизації. III Всеукраїнський з'їзд Рад, який прийняв першу Конституцію УРСР, закріпив формальний доступ робочих і селян до знань, їх право на освіту. Остання мала бути безплатною («Декларация прав и обязанностей трудящегося и эксплуатируемого народа Украины: из Конституции УССР, від 10 березня 1919 р.», 1979, с. 87). Слід зауважити, що демократизація освіти проводилася в межах кампанії пролетаризації вищої та середньої спеціальної освіти. Демократизація та пролетаризація освіти вимушено пов'язувалися більшовиками з необхідністю українізації освіти. Мабуть, радянська влада, що остаточно встановилася в Україні, змушена була зважати на соціальний досвід освітніх перепитів зі сторони різних влад і базову вимогу українського народу до освіти.

На початку 1920 р. радянська влада в Україні, відповідно до вікових прагнень українського народу до національного визволення, вимушено погодилася й на українізацію школи. Так, у 1920 р. у ЗВО УРСР налічувалося 18 % українців, а в 1923 р. — вже 25,2 %, у технікумах — 46,2 %, у робфаках — 50,8 % (*Коммунист*, 1923, 24 июня, с. 23; *ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 286). Однак подібна реформація викликала в більшості професури й самого студентства негативну реакцію, адже раніше склад студентства ЗВО формувався переважно із вихідців панівних верств населення або близьких до них кіл. Несприятливе ставлення зумовило і спроби українізації вищої освіти.

І тоді радянська влада для контролю над освітою створила механізм управління. Так, наприкінці січня 1919 р. декретом Тимчасового робочо-селянського уряду України всі школи, зокрема й вищі, було підпорядковано Відділу освіти («Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти: декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р.», 1979), а 29 січня 1919 р. його реорганізовано в Наркомос України на чолі з В. П. Затонським. До речі, Декларацією Тимчасового Уряду від 26 січня 1919 р. проголошувалися доступ до університетів і спеціальної освіти робочих та селянських мас, організацію

народних університетів, створення паралельних освітніх курсів різними мовами («Із Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про завдання радянської влади в галузі освіти» від 26 січня 1919 р.», 1979).

Однак найрадикальніші кроки з так званої демократизації вищої освіти й підпорядкування її пролетарському управлінню здійснено в першій половині березня 1919 р. Так, оголошено про скасування всіх обмежень при вступі до ЗВО — національних, станових, класових, заборонено викладання релігійних дисциплін. У березні 1919 р. надруковано Декрет Раднаркому УРСР «Про вступ до вищої школи» (1979), а 4 березня — «Про скасування плати за навчання в школах» (1979). Декретами РНК УРСР, надрукованими 2 і 4 березня 1919 р., двері вищої школи оголошуються відчиненими для всіх охочих, яким виповнилося 18 років, із заборonoю вимагати будь-які дипломи. Плату за навчання в школах скасовано. А 24 квітня 1919 р. видано Декрет РНК УРСР, відповідно до якого всі приватні вищі шкільні заклади переведено на державне утримання («Про перехід всіх приватних вищих шкільних закладів на державне утримання: декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 24 квітня 1919 р.», 1979, с. 73, 84, 85, 102).

Таким чином, створено заформалізовані умови для вступу робочих і селян без іспитів і відповідного документа про освіту до вищої школи, навчання в якій стало безплатним. Слід зауважити, що на практиці виконати такі декрети було майже неможливо. І однією з проблем стала неписьменність основної маси робочих і селян. У пошуках оперативнішого рішення цього питання в Україні практикувалися так звані нульсеместри, за постановою Відділу вищої освіти Наркомосу УРСР, виданої в середині 1919 р. Саме вони повинні були готувати пролетаріат до навчання в школі. Нульсеместри розпочиналися з 15 червня 1919 р. і мали три цикли: гуманітарних, природно-історичних і математично-технічних наук. Семестр складався з тримісячних вечірніх занять, приймали тільки тих робочих, котрі брали активну участь у революційній боротьбі («Про відкриття нульсеместрів для підготовки робітників до вузів: постанова відділу вищої школи народного комісаріату освіти УСРР, не пізніше 15 червня 1919 р.», 1979, с. 118, 102). І вже в червні 1919 р. в Києві, наприклад, відкрито нульсеместри (*Більшовик*, 1919, 18 червня).

Зрозуміло, що радянська влада потребувала спеціалістів, адже необхідно було відновлювати зруйноване війною господарство. Старі фахівці, як підкреслювалося, дотримували очікуваної або ворожої позиції. І радянська влада оголосила прискорену програму підготовки своїх робочо-селянських спеціалістів. Однак це потребувало значного часу та коштів, викладацького складу, який також, до речі, був одним із про-

шарків інтелігенції, без допомоги якої радянська влада й більшовицька партія не могли відновити зруйноване господарство, захистити себе та будувати омріяне майбутнє суспільство. Усе це змусило Наркомос України 4 березня 1919 р. оголосити про скорочення термінів вишколу на спеціалістів студентів. До того ж, Наркомос України скасував державні іспити й екзаменаційні комісії. Для отримання посвідчення про закінчення освітнього закладу достатньо було скласти іспити з предметів навчального плану певного факультету. Крім того, з метою збереження наявних кадрів викладачів і контингенту студентів радянська влада звільнила їх від призову в Червону Армію і надавала відстрочки (Золотоверхий, 1961, с. 239). Більше того, Раднарком України ще наприкінці березня 1919 р. видав Декрет про відстрочку від призову на військову службу студентів, котрі навчалися в народних університетах (*Більшовик*, 1919, 1 червня).

Окрім заходів, спрямованих на зміну класового складу студентства, радянська влада в Україні прагнула зруйнувати кастовість професорсько-викладацького складу. Як відомо, професура чинила подібним заходам жорсткий супротив, обстоюючи автономію вищої школи, її аполітичність. І хоча ставлення різних прошарків професури вищої школи до радянської влади та її заходів було неоднозначним, загалом воно відзначалося негативно. У будь-якому разі ігнорування перших змін у вищій школі, спроб її радянізації були настільки сильними зі сторони професорсько-викладацького складу, що радянська влада й у цій галузі вимушено ввела апарат насильства — інститут політкомісарів (Білик, 1927, 7 листопада, с. 3).

Так, згідно з постановою Наркомосу України, надрукованою 11 березня 1919 р., керівництво науковою, науково-навчальною й освітньою роботою вищих навчальних закладів покладалося на відповідні ради. Ради складалися із викладачів, їх очолювали політкомісари, призначені Наркомосом України. У містах, де існувало кілька ЗВО, створювалися ради комісарів вищих шкіл, які координували роботу та керівництво перебудовою ЗВО (*Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919*, 1919, 11, с. 365–368).

2 квітня 1919 р., наприклад, Київський комісар народного університету — політехнікуму Ф. Блох видав наказ, відповідно до якого всі документи та справи без узгодження з ним і без його підпису вважалися недійсними, а посади ректора й управляючого ліквідувалися (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 22, арк. 2). З 18 квітня 1919 р. розпочала роботу призначена на засіданні відділу вищої школи Наркомосу України рада комісарів вищих навчальних закладів Києва, до якої ввійшли: П. П. Владимирський (голова), Мицкун (заступник), Фінкельштейн,

Прохоренко, Будний, Шлеймакн, Торчинський (секретар) (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 270, арк. 2).

Відповідно до вказаної постанови Наркомосу України від 11 березня 1919 р., подібні ради комісарів ЗВО створено в Харкові, Одесі й Катеринославі. Вони реалізували на місцях декрети радянської влади та її розпорядження з реформи вищих навчальних закладів. При цьому основна увага приділялася виконанню рішень про: відокремлення школи від церкви, скасування плати за навчання, об'єднання різних вищих шкіл, пролетаризацію студентства тощо (Пітов (Відп. ред., кер. авт. кол.), 1967, с. 49).

Згідно із задумом керманічів радянської влади, в Україні склад комісарів вищої школи мав комплектуватися з відомих партійних і радянських працівників, котрі повинні знати систему вищої школи, оскільки на них майже не покладалося забезпечення «революційної» перебудови вищої школи. Окрім того, вони мали долучати до цього процесу лояльних до радянської влади викладачів ЗВО і студентів.

Слід зауважити, що основна маса професури вороже сприймала заходи радянської влади з так званої пролетаризації та демократизації вищої школи. Особливо негативно професура поставилася до створення інституту політкомісарів. 20 березня 1919 р., наприклад, рада Харківського університету приймає протестну постанову з цього приводу. У ній виправдано підкреслювалось, що постанова Наркомосу України про введення комісарів «<...> повністю руйнує вільну автономну школу, керівництво відбирається у колеги викладачів та їх виборних представників і передається назначеним комісарам, які зовсім не знайомі ні зі змістом складного академічного життя, ні з господарською стороною справи» (*Короткі нариси з історії Харківського державного університету*, 1940, с. 61). Рішення ради Харківського університету підтримала і професура Київського та ЗВО інших міст України (Золотоверхий, 1961, с. 237).

Радянська влада, як відомо, мала на меті тотально контролювати діяльність науково-педагогічної інтелігенції та створити умови для підготовки молодих педагогічних кадрів із робочих і селян. З цією метою Раднарком України декретом від 18 травня 1919 р. відмінив усі наукові ступені й учені звання, а також пов'язані з ними переваги та пільги. Визначено дві категорії навчального процесу — викладачі й асистенти. Викладацькі кадри мали поновлюватися через конкурсну систему, у якому брали участь будь-які громадяни України, незалежно від наявності документів про науково-педагогічну діяльність. Для переобрання викладачів і асистентів та заміщення вакансій кафедр у кожному місті створювався особливий орган, до якого входили комісари і представники викладачів ЗВО. При цьому кількість викладачів була меншою,

порівняно з комісарами («Про деякі зміни в складі устрою державних учбових і вищих учбових закладів УСРР: декрет РНК УСРР від 18 травня 1919 р.», 1959, с. 50–51). Об'єднувалися різні ЗВО, органи без урахування їх матеріальних і кадрових можливостей, адже головною для радянської влади була мета позбавитися антирадянських професорів, яких вони часто заміняли лояльнішими до нової влади приват-доцентами. Так, в Одесі звільнено 35 антирадянських професорів, їх замінено приват-доцентами. Подібні явища спостерігалися й у Харкові, де із 11 вищих навчальних закладів залишено 6 (*Більшовик*, 1919, 11 червня). Тобто радянська влада свідомо підривала основи існування вищої школи заради так званих класових інтересів.

Щоправда, радянська влада України одночасно підтримувала ті навчальні заклади, які, на її думку, становили особливу значимість для розвитку народного господарства. Так, декретом Раднаркому України від 6 травня 1919 р. «Про охорону сільсько-господарських навчальних закладів і господарств» заборонялося ревізування приміщень, господарств, майна, особливо в навчальних закладах середньої й нижчої ланки, де, зазвичай, найчастіше допускалася недооцінка сільсько-господарських навчальних закладів (*ЦДАВО України*, ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 12).

Зрозуміло, що основна маса науково-педагогічної інтелігенції України поставилася до пролетаризації вищих навчальних закладів з недовірою. І не безпідставно, адже низький рівень необхідної освітньої підготовки в робочих і селян, іноді — навіть елементарної грамотності, низький культурний рівень не дозволяли їм швидко долати вказані бар'єри — на це необхідні були роки. Стара інтелігенція, з іншого боку, складно долала стереотипи зневажливого ставлення до творчих можливостей робочих і селян, які були приречені царизмом на зубожіння й неосвіченість. І в цих умовах радянська влада зробила ставку на лояльну до себе інтелігенцію та революційно налаштоване студентство.

У Києві, наприклад, після встановлення радянської влади в лютому 1919 р. почав формуватися союз студентів і учнів, який об'єднував тих, хто визнавав радянську владу. Члени цього союзу взяли участь у роботі вищої школи. Його виконавчий орган звернувся із закликом до всіх студентів і учнів долучитися до реформи вищої школи. Подібні об'єднання створювали і в інших містах. Так, студенти Харківського університету створили раду революційно-соціалістичного студентства, яку очолював виконком із 15 осіб. Рада діяльно підтримувала заходи радянської влади в галузі вищої освіти та з поліпшення матеріально-побутового становища студентства. В Одесі, наприклад, функціонувала революційно-студентська рада з 7 осіб. Їй навіть доручалося тимчасове керівництво університетом (Пітов (Відп. ред., кер. авт. кол.), 1967, с. 49–50).

Своєрідним прикладом участі студентства в роботі вищої школи на той час уважався меморандум бюро студентського союзу Київського політехнічного інституту. У цьому документі, поданому 4 травня 1919 р. комісарові інституту, підкреслювалося: бюро може надати тимчасову допомогу комісарові під час перебудови інституту. Водночас союз студентів пропонував заходи, спрямовані на нейтралізацію антирадянської професури й залучення студентів, готових допомогти новій владі реформувати вищу школу. До того ж, союз студентів подав пропозицію щодо створення необхідних умов для навчання пролетарської частини студентства (Золотоверхий, 1961, с. 241).

Необхідно нагадати ще про одну форму освітнього закладу тих часів — народні університети. Вони, на думку радянської влади, мали, відродивши стару форму освіти трудящих, наповнити її новим революційним змістом. Одна із активних революційних діячів того часу С. І. Гопнер, виступаючи в квітні 1919 р. на засіданні секції народних університетів, які входили до відділу вищої освіти Наркомосу України, відзначила необхідність розрізняти в діяльності народних університетів три напрями — просвітній, навчальний і науковий (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 521, арк. 1, 3). У Луганську, наприклад, викладачами народного університету повинні були стати представники різних прошарків місцевої інтелігенції та політичні діячі. Той же народний університет у Чернігові, який діяв із 1919 р., мав три факультети, які працювали за програмою змішаного типу й об'єднували середню та вищу освіту. Подібний народний університет із чотирьох факультетів функціонував і в Ніжині.

Згідно з положенням про робочо-селянські (народні) університети, затвердженим у середині 1919 р., зокрема зазначалося, що вони повинні допомагати готувати робочо-селянських вихованців до вищої школи. Відповідно до аналізу перших результатів діяльності народних університетів, останні загалом сприяли підвищенню загального культурно-політичного рівня робочих. До того ж, народні університети стимулювали і роботу нульсеместрів. Так, за свідченням секції народних університетів позашкільного підвідділу Одеського губернського відділу народної освіти, на вересень 1920 р. лекторське бюро провело 11 лекцій, а в масштабах міста — 7 лекцій і 2 концерти. У межах нульсеместру, який працював при гімназії, прочитано 12 лекцій, а на фізико-математичному відділенні — при середньому показникові відвідування — 25 осіб — 14 лекцій (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 79, арк. 131-зв.).

Однак процес перебудови вищої школи й залучення до її роботи науково-педагогічних працівників перервано в середині 1919 р. насту-

пом білогвардійської армії Денікіна. Денікінська окупація також негативно відбилася на вищій школі. Остання залишилася не тільки без засобів існування, а й часто — без приміщень і лабораторій, адже кімнати ЗВО білогвардійці займали під казарми, лазарети, а іноді, як це було при австро-німецькій окупації, і під конюшні. Майно ЗВО, лабораторії, обладнання, книжкові фонди грабувалися. Переслідувалося все, що пов'язано з українською культурою. Спроби ж деяких видатних представників інтелігенції України звернутися до денікінської влади за допомогою, з метою порятунку вищої школи, як це зробив директор Київської консерваторії Р. М. Глієр, були безрезультатними (Золотоверхий, 1961, с. 242, 243, 275).

До того ж, у вищих навчальних закладах за часів денікінщини реставрувалися порядки царизму. Білогвардійці жорстоко придушували революційні настрої частини інтелігенції, арештовували й кидали до в'язниці прогресивних викладачів і студентів, особливо тих із них, котрі співпрацювали з радянською владою. Так, в Одесі арештовано професора Е. М. Щепкіна, який керував радою комісарів вищих навчальних закладів. З іншого боку, реакційна прокадетська та прочорносотенська професура була в захваті від денікінського режиму та разом із близьким до їх настроїв студентством обливали брудом ненависний радянський режим (Пітов (Відп. ред., кер. авт. кол.), 1967, с. 51–52).

Після звільнення України від білогвардійців наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р. радянська влада практично не змогла продовжити перебудовувати вищу школу, чому завадила війна з Польщею. Україна була надзвичайно знесилена, вирували голод і епідемії. Професорсько-викладацький склад, рятуючись від голодної смерті, виїхав у села. Про складний етап вищої освіти в Києві, наприклад, ішлося на зборах представників вищих навчальних закладів 15 березня 1920 р. На них, до речі, констатувалося: викладачі, регулярно не отримуючи заробітної плати, перебували в тяжкому матеріальному становищі, будинки ЗВО не ремонтувалися багато років і занепадали, обладнання й реактиви лабораторій або розграбовано, або зіпсовано, деякі застаріли. Збори дійшли висновку, що вищій школі загрожувала катастрофа. Водночас прогресивно орієнтована науково-педагогічна інтелігенція Києва зазначила на зборах про підтримку вищої школи, але за умови державної підтримки, особливо у зв'язку з тим, що вища школа мала відіграти провідну роль у відновленні народного господарства й розвитку країни (Золотоверхий, 1961, с. 368).

Наркомос України, прагнучи поліпшити становище вищої школи, з початку 1920 р. декларує підвищення фінансування вищої школи, осо-

бливо — медичних і технічних ЗВО. Так, за рішенням Всеукраїнському 16 лютого 1920 р. заплановано виділити Комісії з освіти, яка функціонувала при ньому, 1 млн 14 тис. руб. на соціальне забезпечення студентів-медиків 10 семестрів Харківського університету та Харківського жіночого медичного інституту («Витяг із протоколу засідання Всеукраїнському про виділення коштів на соціальне забезпечення студентів-медиків м. Харкова від 16 лютого 1920 р.», 1979, с. 133). У губерній, відповідно до місцевих матеріальних можливостей і воєнного стану, навчання у вищій школі здійснювалося безплатно. Одеський губнаробраз, наприклад, наказом від 21 березня 1920 р. скасував плату за навчання у вищих школах, студентам вищих навчальних закладів, звільненим за несплату за навчання, надавалося право поновлення (Пітов (Відп. ред., кер. авт. кол.), 1967, с. 59, 138). До речі, цей факт свідчить, що на той час після декрету Раднаркому України від 4 березня 1919 р. про скасування плати за навчання так і не вдалося реалізувати у зв'язку з економічними труднощами воєнного часу.

Однак труднощі для вищої школи примножилися й у 1920 р. — у зв'язку з нападом Польщі та наступом Врангеля. У цей час вища школа зазнавала жорстоких утисків, оскільки поляки однаково ненавиділи як українську, так і російську культури та прагнули їх знищити. Слід нагадати, що замість 18–20 тис. складу студентів на той час налічувалося не більше 4–5 тис. Але й вони в перші місяці після завершення військових дій в Україні не мали змоги відвідувати заняття (Пітов (Відп. ред., кер. авт. кол.), 1967, с. 59). І все ж на початку 1921 р. в Україні, незважаючи на холод, голод, епідемії, відсутність освітлення, гостру політичну боротьбу тощо, кількість вищих навчальних закладів і студентів у них почала поновлюватися. Так, на початку 1921 р. в Україні налічувалося 38 вищих навчальних закладів і приблизно 56 тис. студентів. Щоправда, слід нагадати про неточність тогочасної статистики, яка позначилася на показниках як кількості ЗВО, так і їх студентів (Пітов (Відп. ред., кер. авт. кол.), 1967, с. 59–60).

Слід зауважити, що в роки громадянської війни та інтервенції радянська влада в Україні не тільки намагалася відновити роботу ЗВО, а й мілітаризувала їх. Так, декретом від 10 серпня 1920 р. Раднарком України ввів мілітаризацію багатьох ЗВО, а саме: воєнізований розпорядок дня, студенти й викладачі переводилися на державне матеріальне забезпечення відповідно до воєнного часу та воєнних норм. Загалом поряд із негативом існували іноді й певні позитивні моменти. Так, у Харківському політехнічному інституті створено електротехнічний факультет, який виконував не тільки важливі для держави військові замовлення, але й став базисом для відкриття робочого факультету. У тому

ж Харківському політехнічному інституті його мілітаризація сприяла поверненню на роботу викладачів і до навчання студентів, що дозволило забезпечити освітній процес в ті складні для України військові часи.

Потреба в Україні в кадрах вищої кваліфікації на той час була настільки нагальною, що вищій школі допомагав навіть Наркомат військових справ України, в умовах війни наказавши всім військовим організаціям до 1–4 червня 1920 р. звільнити приміщення навчальних закладів. У разі невиконання цього розпорядження винних карали, їм навіть могли припинити всі види постачання (Золотоверхий, 1961, с. 368–369).

Для підпорядкування вищої школи інтересам оборони України й господарсько-культурної перебудови радянська влада в умовах воєнного часу практикувала та різноманітні мобілізації. Зокрема постановою Наркомосу України від 24 травня 1919 р. «Про мобілізацію професорів і учителів» усі професори, у порядку трудової повинності, оголошувалися мобілізованими. Згідно з постановою, жоден не мав права відмовитися від обов'язків, які покладалися Наркомосом у межах творчої й наукової робіт, роботи з реформування вищої школи, а також у межах інших завдань народної освіти («Про мобілізацію професорів і вчителів: постанова Народного комісаріату освіти УСРР від 24 травня 1920 р.», 1979).

Зауважимо, що подібні мобілізаційні заходи, як підкреслювалося, мали і позитивний вплив у контексті підготовки кадрів вищої кваліфікації для потреб господарчого й культурного будівництва в Україні. Для радянської влади мобілізаційні заходи в галузі вищої освіти значною мірою були засобом боротьби з тією інтелігенцією, котра продовжувала саботувати заходи нової влади, спрямовані на перебудову вищої школи й залучення науково-педагогічних кадрів до співпраці. Однак подібних заходів було замало. Так, Раднарком України 5 червня 1920 р. прийняв постанову «Про прискорені випуски інженерів». Із цією метою при Наркомосі України створено комісію з вищої технічної освіти, яка через створені на місцях комісії в складі професорів і представників студентства мала організувати прискорений випуск інженерів. Усі студенти, котрі були допущені до цього випуску, оголошувалися мобілізованими і відряджались на навчання навіть із лав Червоної Армії. Викладачі та студенти, які стосувалися прискореного випуску, переводилися на червоноармійські пайки, прирівнювалися до військовослужбовців («Про прискорені випуски інженерів: постанова РНК УСРР від 5 червня 1920 р.», 1959, с. 65–66).

Означені заходи з мілітаризації вищих навчальних закладів і прискореного випуску спеціалістів значною мірою були системними й доповнені декретом Раднаркому України від 30 листопада 1920 р. Усім

колишнім студентам вищих технічних навчальних закладів надавалося право повернутися до ЗВО для завершення освіти. Усі заклади й організації, а також військово командування зобов'язувалися відрядити всіх бажаючих продовжити навчання у ЗВО. Тих, хто повертався, переводили на державне утримання («Про відкомандирування з установ студентів вищих технічних учбових закладів для продовження занять: декрет РНК УСРР від 30 листопада 1920 р.», 1959, с. 75–76). До того ж, для забезпечення професорсько-викладацького складу і студентів ЗВО у той час Уряд України обіцяв виділити додаткові кошти в розмірі 4,2 млн руб.

Подібні заходи позначилися на роботі вищої школи. У 1920 р. налічувалося більше 1500 студентів, котрі повернулися до занять. Так, Харківський технологічний інститут одним із перших долучився до прискорених випусків спеціалістів і запланував у першій половині 1921 р. випускати 150 осіб, а в другій половині 1921 р. — 300. Загалом інститут в 1920–1921 рр. випустив на 5 % більше спеціалістів, порівняно з дореволюційним часом, на 55 % більше, ніж у 1918–1919 навчальному році (Литвинова, 1972, с. 101–102).

Відзначимо, що в 1920 р. здійснено й перші спроби створити робочі факультети в Україні. Щоправда, перший робфак, організований восени 1920 р. в Одесі, був, як свідчив замнаркома України Я. В. Ряппо, своєю рідною школою для робочих, яка працювала окремо від системи ЗВО («Перший Всеукраїнський з'їзд Робфаків: другий день», 1923, 1 червня, с. 2).

У роки Української революції та громадянської війни в Україні здійснювалися посилені пошуки нової структури вищих навчальних закладів. Зрозуміло, що в ті буремні воєнні роки подібні пошуки супроводжувалися й помилками, і невдачами, і хибними експериментами. Найбільше відчутною втратою того часу була, як з'ясувалося пізніше, саме ліквідація радянською владою в 1920 р. університетів в Україні (Бутягин і Салтанов, 1957, с. 50, 154, 183).

Утім, незважаючи на серйозні труднощі та помилки, хибні експерименти, радянській владі вдалося відновити вищу школу й залучити науково-педагогічних працівників до роботи в ній. До того ж, здійснено перші, хоча й невдалі, спроби з так званої пролетаризації вищої школи та її залучення до української оборони, відновлення народного господарства й культури в Україні. Як відзначав один із теоретиків і практиків народної освіти в Україні, заступник Наркома освіти України з 1927 по 1928 рр. Я. П. Ряппо, пролетаризація трактувалася у вузькому й широкому сенсах. У вузькому вона розглядалася як комплектування вищої школи вихідцями з робочих і селян, оновлення викладацького

складу й організація внутрішнього життя вищої школи за допомогою робочо-селянських мас. Пролетаризація ж освіти в широкому сенсі розумілася як реорганізація навчальних закладів на нових основах відповідно до вимог часу зі зміною змісту і знань, які викладалися в школі. При цьому передбачалося оновлення складу викладачів та введення раціональних методів навчання, які, на наш погляд, спрямовувались на скасування старих порядків і пошуки нових форм організації роботи школи. Зрозуміло, що жорсткий супротив інтелігенції всім заходам, які насаджувала радянська влада, змусив її шукати інші шляхи підготовки кадрів.

Більшість абітурієнтів чи студентів або шукали під дахом вищої школи притулок від мобілізації як військової, так і трудової, або прагнули отримати в ті голодні часи продовольчі, побутово-житлові привілеї, таким чином чисельність студентства на кінець громадянської війни в Україні збільшилася до 56000 осіб (*Коммунист*, 1923, 20 декабря, 290, с. 1). Я. П. Ряппо, виступаючи на 1 Всеукраїнському з'їзді профспілки працівників освіти в 1924 р., підтвердив указане вище й надав як докази так звану «класову» характеристику студентства вищої школи. Так, у 1914 р. серед студентства ЗВО України налічувалося 64 % представників землевласників і крупної буржуазії. Щоправда, після лютневої революції 1917 р. їх відсоток зменшився, а представників міщанства налічувалося вже в 1920 р. до 72 %. Водночас паралельно відбувалося збільшення студентства серед категорії «службовців» — від 10 % до 24 % в 1918 р. і 59 % у 1922 р. Останні — вихідці зі службовців — при царизмі, «керенщині» і, нарешті, при радянській владі. Починаючи з 1922 р. спостерігалось їх зменшення в загальній масі студентства. З іншого боку, хоча й дуже повільно, зростали вихідці з робочих і селян серед студентства України. Так, якщо в 1913 р. серед студентства селянство було представлено 3 %, то в 1921 р. — 8 % і в 1924 р. — 24,9 %; робочі представники серед студентства були нечисленними до 1917 р., у 1921 р. їх налічувалося — 3,5 %, а в 1929 р. — 15,6 %. Разом представників робочих і селян серед студентства України на кінець 1924 р. налічувалося майже 41 % (*ЦДАВО України*, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 251–252). І все ж у 1920 р. представники робочих серед студентства України становили лише 3 %, а селян — 6 %, уся інша маса студентства — вихідці з буржуазії, дворян і службовців (Ряппо, 1925, с. 138). Робочі й селяни, їх представники формально набули можливості вступу до вищої школи після створення підготовчих закладів освіти, а також повернення з воєнних фронтів. На практиці цей процес розгорнувся з розвитком робфаків, су-

проводжуючись жорсткими примусовими чистками вищої школи від, як тоді стверджували, «чужого» пролетаріатові елементу.

Висновки. Отже, у роки громадянської війни із законодавчої точки зору радянська влада заформалізувала всі умови для перебудови вищої школи в контексті її так званої пролетаризації. Однак такі законодавчі декрети потребували реалізації. А для цього необхідні були умови миру, фінанси й навчальна підготовка робочих та селян для вступу у ЗВО. І такі умови настають наприкінці 1920 р. — на початку 1921 р., коли до вищої школи почали приходити вихідці із робочих і селян та червоноармійці. Паралельно здійснено заходи з руйнації корпоративної, кастової замкнутості науково-викладацького складу й керівництва ЗВО. Водночас нова влада намагалася змінити зміст освітнього процесу, наближаючи його до потреб пролетарської влади. Подібним спробам чинив опір старий викладацький склад вищої школи. Щоправда, деякі з них на початку 1921 р. погодилися з різних причин професійно співпрацювати з радянською владою, вочевидь зрозумівши, що нова влада вистояла в боротьбі з внутрішніми та зовнішніми супротивниками. З іншого боку, з'ясувалася практична неможливість здійснення ілюзорних надій старої інтелігенції на повернення минулого.

Цікаво відзначити, що показові матеріали з так званої справи «національного центру», які були фактично сфабрикованими в інтересах радянської влади, свідчили про неприйняття на той час більшістю науково-педагогічної інтелігенції радянської влади, яка на нетривалий термін чередувалася з десятком інших влад в Україні. Окремі представники професури звинувачувались у співпраці з денікінськими владними структурами, коли ті захопили частину України.

У квітні 1921 р. на судовому процесі в справі «національного центру» більшість звинувачуваних професорів визнали добровільно чи примусово відповідно до обставин хибність своєї антирадянської позиції. Так, ректор Харківського технологічного інституту професор І. А. Красуський, професор сільськогосподарського інституту О. О. Алов та інші заявили, що вони спочатку чекали на Денікіна, сподіваючись на краще, а потім були розчаровані його політикою. Значна кількість колишніх прихильників білогвардійських влад ще до вказаного процесу усвідомили, теж вільно чи примусово, свої помилки і виступили за ділову співпрацю з радянською владою. Характерно, що радянська влада в Україні, яку вже тоді справедливо звинувачували в жорстокому ставленні до інтелігенції, майже всіх учасників цього процесу змушена була осудити умовно й направила на роботу за спеціальністю. Зваживши на щиросердне каяття й нагальну потребу в спеціалістах («Сподвижники Деникина перед судом республики: (утреннее заседание 26-го апреля)»),

1921, 29 апреля, с. 2), слід зауважити, що більшість науково-педагогічної інтелігенції України плекала надії на минуле і прагнула співпрацювати з будь-якою владою. З іншого боку, очікуючи на повернення старих порядків, інтелігенція в основній своїй масі могла працювати при будь-якій владі, сподіваючись перечекати складні часи, вижити, маючи надію на тимчасовість різних влад.

Таким чином, за роки Української революції та громадянської війни відбулися події, які змінили формальні, законодавчі, духовні й матеріальні, освітні і наукові умови функціонування науково-педагогічної інтелігенції та студентства. Своєрідний і, безумовно, прорадянський аналіз подібних з Україною змін у вищій школі Російської Федерації надав відомий партійний і державний діяч того часу, замнарком освіти РСФСР, відомий історик М. М. Покровський у статті «Старе про Наркомосвіти». Він зазначив, що відбулися заформалізовані зміни в діяльності вищої школи за роки громадянської війни: платне навчання стає безоплатним, вступні іспити у ЗВО скасовано, в ієрархії ЗВО приват-доцент найбільше працював, а отримував — найменше, екстраординарний професор працював найменше, а отримував найбільше, раніше професор міг 25 років працювати безперервно, а після революції він мав обиратися через кожні 10 років комісією, яку формував губвиконком. Раніше читали лекції ті, кому довіряла стара влада, а в той час — кому довіряла радянська. Заняття раніше велися тільки вдень, відтоді й увечері, коли робочі могли їх відвідувати, для підготовки яких у ЗВО почали формуватися робфаки. Раніше канікули у ЗВО становили 4 місяці, а за радянської влади — місяць-півтора зі скороченням термінів навчання — з 5 до 3 років. За старої влади приват-доцент був позбавлений права участі в управлінні ЗВО, за нової влади в управлінні вищою школою поряд із професором брали участь і студенти. Щоправда, такі студенти мали входити до партій, які дотримували більшовицької ідеології тощо. (*Правда*, 1920, 10 июля, 150, с. 1). Усе це називалося заходами з так званої пролетаризації й демократизації вищої школи, які не тільки не сприяли поліпшенню роботи інтелігенції й самих ЗВО, а значно погіршили, що призвело до зниження рівня підготовки фахівців з вищою освітою.

Зрозуміло, що подібні заходи та зміни спостерігалися і в Україні з тією лише різницею, що в Російській Федерації радянська влада існувала кілька років, а в Україні — кілька місяців, у різні часи діяли більше 14 різноманітних влад. По-друге, Україна з усіх регіонів найбільше постраждала від воєн, розрух і голоду. По-третє, Україні були притаманні вікові традиції боротьби національної інтелігенції передусім за вирішення національного питання. І всі ці фактори не могли не впливати

на взаємини радянської влади і більшовицької партії з інтелігенцією України в роки громадянської війни та інтервенції.

Про зрушення у вищій школі України згадував і Є. О. Патон, котрий викладав тоді в Київському політехнічному інституті: «У двадцятому і в двадцять першому роках серед студентів з'явилися зовсім нові для мене люди — люди в шинелях і будьонівках, учорашні фронтовики, які не один раз дивилися смерті в обличчя <...>. і зараз з великою жадібністю знань і енергією накинулися на навчання <...>. Поряд з цією молоддю і мені якось не думалось у важкі роки про особисті негаразди, про холодну квартиру, про те, що фунт пшона став багатством, а хліб вдома навчилися різати так, щоб ні одна крихта не упала на пол. І приємно було усвідомлювати, що ні я, ні мої студенти не позалазили в нори, не загурили гострої цікавості до життя» (Патон, 1956, с. 63–64). Звичайно, у 50 рр. XX ст. жахливе минуло того часу сприймалося зовсім по-іншому, але певні зміни у вищій школі були очевидними.

Як свідчить звіт Наркомоса України за 1920 р., у всіх вищих навчальних закладах України налічувалося близько 2500 професорів і викладачів, найорганізованіше функціонували медичні інститути, ветеринарні й сільськогосподарські інститути, а також основна частина технічних вищих навчальних закладів. Саме медики й технічні спеціалісти передусім були мобілізовані на прискорений випуск. На утримання ЗВО тільки на квітень — травень 1920 р. було виділено близько 150 млн руб., велика сума грошей на ті часи (*ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 15, арк. 82, 84, 87; *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 1, од. зб. 570, арк. 1, 5, 10, 70; *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 9, од. зб. 12, арк. 59–60). Але задекларовані на освіту кошти існували лише на папері, а ті, які виділялися, були мізерними, адже війна забирала основні ресурси України.

Можна констатувати, що на кінець 1920 р. в Україні вдалося зберегти деякі вищі навчальні заклади, долучити до її відродження та функціонування науково-педагогічну інтелігенцію, яка, переважно, вимушено погодилася на ділову, професійну співпрацю з радянською владою.

Висновки. Отже, відзначаючи 100-річчя з дня початку Української революції 1917–1921 рр., ми проаналізували взаємини інтелігенції й різних влад, надаючи перевагу радянській владі в Україні. З'ясовано, що в процесі Української революції інтелігенція в основній масі подолала карколомний шлях надій та поневірянь, втрат і здобутків. Як підкреслив Президент України у зверненні до українського народу з нагоди 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років: «Українська ідея, якою до того протягом десятиліть цікавилася лише вузьке коло національної інтелігенції, пустила корені в середовищі робітництва» (Порошенко, 2017, 18 березня, с. 2).

Список посилань

- Білик, Я. (1927, 7 листопада). Наукові робітники й 10-ті роковини Жовтня. *Народний учитель*, с. 3–4.
- Більшовик* (1919, 1 червня).
- Більшовик* (1919, 11 червня).
- Більшовик* (1919, 18 червня).
- Бутягин, А. С. і Салтанов, Ю. А. (1957). *Университетское образование в СССР*. Москва: Издательство МГУ.
- Витяг із протоколу засідання Всеукраїнському про виділення коштів на соціальне забезпечення студентів-медиків м. Харкова від 16 лютого 1920 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 133). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Декларація прав и обов'язностей трудящогося и експлуатуруемого народа Украины: із Конституції УСРР, від 10 березня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 86–88). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Золотоверхий, І. Д. (1961). *Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.)*. М. В. Коваль (Ред.). Київ: Видавництво АН УРСР.
- Із Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про завдання радянської влади в галузі освіти» від 26 січня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 73). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- КМДА (Київський міський державний архів)*, ф. Р-936, оп. 2, од. зб. 13, арк. 32.
- Коммунист* (1923, 24 юнія), с. 23.
- Коммунист* (1923, 20 декабрія), с. 1.
- Короткі нариси з історії Харківського державного університету* (1940). Харків.
- Литвинова, В. П. (1972). *Борьба за использование буржуазной технической интеллигенции в социалистическом строительстве в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства : (на материалах Украины)*. (Дис. ... канд. ист. наук). Харьковский государственный университет имени А. М. Горького. Харьков.
- Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: документы и материалы*. (1937). Киев: Партиздат ЦК КП(б)У.
- Патон, Є. О. (1956). *Спогади*. Ю. Буряковський (Літ. запис). Київ: Держполітвидав УРСР.
- Перший Всеукраїнський з'їзд Робфаків: другий день (1923, 1 червня). *Вісті ВУЦВК*, с. 2.
- Пітов, В. І. (Відп. ред., кер. авт. кол.). (1967). *Вища школа Української РСР за 50 років* (1967). (Ч. 1: 1917–1945 рр.). Київ: Видавництво Київського університету.

- Порошенко, П. О. (2017, 18 березня). Мужність творить перемогу, єдність творить непереможених: звернення Президента до Українського народу з нагоди відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років. *Урядовий кур'єр*, с. 2.
- Правда* (1920, 10 июля), с. 1.
- Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2017 році: із постанови Верховної Ради України (2017, 4 березня). *Голос України*, 12, 1.
- Про відкомандирування з установ студентів вищих технічних учбових закладів для продовження занять: декрет РНК УСРР від 30 листопада 1920 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів і матеріалів*. (Т. 1: 1917 — червень 1941 рр., с. 75–76). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Про відкриття нульсеместрів для підготовки робітників до вузів: постанова відділу вищої школи народного комісаріату освіти УСРР, не пізніше 15 червня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 118). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Про вступ до вищої школи: декрет РНК УСРР від 2 березня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 84). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Про деякі зміни в складі устрою державних учбових і вищих учбових закладів УСРР: декрет РНК УСРР від 18 травня 1919 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів і матеріалів* (Т. 1: 1917 — червень 1941 рр., с. 50–51). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Про мобілізацію професорів і вчителів: постанова Народного комісаріату освіти УСРР від 24 травня 1920 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 141). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти: декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 72–73). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Про перехід всіх приватних вищих шкільних закладів на державне утримання: декрет Ради Народних Комісарів УСРР від 24 квітня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 102). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Про прискорені випуски інженерів: постанова РНК УСРР від 5 червня 1920 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник*

- документів і матеріалів (Т. 1: 1917 — червень 1941 рр., с. 65–66). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Про скасування плати за навчання в школах: декрет Ради Народних Комісарів УРСР від 4 березня 1919 р. (1979). *Культурне будівництво в Українській РСР, 1917–1927: збірник документів і матеріалів* (с. 85). Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР [та ін.]. Київ.
- Ряппо, Я. (1925). *Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924): сборник статей и докладов*. Харьков: Госиздат.
- Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919* (1919), 11. Рада Народних Комісарів УРСР. Киев: «Печатня С. П. Яковлева», Золотоворотская.
- Сподвижники Деникина перед судом республики: (утреннее заседание 26-го апреля). *Пролетарий* (1921, 29 апреля), с. 2.
- ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 2, оп. 1, од. зб. 26, арк. 12.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 15, арк. 82, 84, 87.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 22, арк. 2.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 270, арк. 2.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 274, арк. 8-зв.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 521, арк. 1, 3.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, од. зб. 570, арк. 1, 5, 10, 70.
- ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, од. зб. 12, арк. 59, 60.
- ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 251, 252.
- ЦДАВО України, ф. 2717, оп. 1, од. зб. 107, арк. 286.
- ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 29, оп. 1, од. зб. 79, арк. 131-зв.
- Шейко, В. М. (2017). Жовтневий переворот 1917 р. та інтелігенція в Україні. В. М. Шейко (Ред.). *Культура України. Серія: Мистецтвознавство: збірник наукових праць*. Міністерство культури України, Харківська державна академія культури, 57, 138–154. Харків.
- Шейко, В. М. (2017). Інтелігенція й революція в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). В. М. Шейко (Ред.). *Культура України. Серія: Мистецтвознавство: збірник наукових праць*, 56, 225–243. Міністерство культури України, Харківська державна академія культури. Харків.

References

- Bilyk, Ya. (1927, November 7). Scientific workers and the 10th anniversary of October. *People's Teacher*, pp. 3–4. [In Ukrainian].
- Bilshchyk* (1919, June 1). [In Ukrainian].
- Bilshchyk* (1919, June 11). [In Ukrainian].
- Bilshchyk* (1919, June 18). [In Ukrainian].
- Butiagin, A.S. and Saltanov, Yu. A. (1957). *University education in the USSR*. Moscow: MSU Publishing House. [In Russian].
- An extract from the minutes of the meeting of All-Ukrainian revolutionary committee on the allocation of funds for the social provision of medical students of

- Kharkiv dated February 16, 1920 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917–1927: collection of documents and materials* (p. 133). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Declaration on the rights and obligations of the working and exploited people of Ukraine: from the Constitution of the Ukrainian SSR, dated March 10, 1919 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917–1927: collection of documents and materials* (pp. 86–88). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Russian].
- Zolotoverkhyi, I. D. (1961). *The Development of Ukrainian Soviet Culture (1917–1920)*. M.V. Koval (ed.). Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. [In Ukrainian].
- From the Declaration of the Provisional Workers' and Peasants' Government of Ukraine "On the Tasks of the Soviet Government in the Field of Education" dated January 26, 1919 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917–1927: collection of documents and materials*. (p. 73). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- KCSA (Kyiv City State Archive), f. P-936 s. 2, archive unit 13, p. 32. [In Ukrainian].
- The Communist* (1923, June 24), p. 23. [In Russian].
- The Communist* (1923, December 20), p. 1. [In Russian].
- Short essays on the history of Kharkiv State University* (1940). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Litvinova, V. P. (1972). *The struggle for the use of the bourgeois technical intelligentsia in the development of socialism during the years of the civil war and the restoration of the national economy: (the case of Ukraine)*. (Dissertation ... Candidate of Historical Sciences). A. M. Gorky Kharkov State University. Kharkov. [In Russian].
- The liberation war of the Ukrainian people against the German occupants: documents and materials (1937)*. Kiev: Partizat (Party Publishing House) of the Central Committee of the Communist Party (b) of Ukraine. [In Russian].
- Paton, Ye. O. (1956). *Memoirs*. Yu. Buriakovskiyi (Literary notes). Kyiv: Derzhpolityvydav URSR. [In Ukrainian].
- The First All-Ukrainian Rabfak Congress: The Second Day (1923, June 1). *The VUTSVK News*, p. 2. [In Ukrainian].
- Pitov, V. I. (Editor-in-Chief, Head of the Authoring Team). (1967). *Higher school of the Ukrainian SSR for 50 years (1967)*. (Ch. 1 1917–1945 biennium). Kyiv: Publishing House of Kyiv University. [In Ukrainian].
- Poroshenko, P. O. (March 18, 2017). Courage creates victory, unity creates unconquerable people: the President's address to the Ukrainian people on the occasion of the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Uriadovy Courier (The Governement Bulletin)*, p. 2. [In Ukrainian].
- "Pravda" (1920, July 10), p. 1. [In Russian].

- On the celebration of notable days and anniversaries in 2017: from the resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine (2017, March 4). *Voice of Ukraine*, 12, 1. [In Ukrainian].
- About delegating the students of higher technical educational institutions to continue studying: The Decree of the Council of the People's Commissars of the Ukrainian SSR dated November 30, 1920 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet government, 1917-1959: collection of documents and materials*. (Vol. 1 1917 — June 1941, pp. 75-76). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- About organizing zero semesters for training the workers to enter universities: the Decree of the higher education department of the People's Commissariat of Education of the USSR, no later than June 15, 1919 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917-1927: collection of documents and materials* (p. 118). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- About admission to higher education institutions: The Decree of the Council of the People's Commissars of the Ukrainian SSR dated March 2, 1919 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917-1927: collection of documents and materials* (p. 84). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- About some changes in the structure of the state educational and higher educational institutions of the Ukrainian SSR: The Decree of the Council of the People's Commissars of the Ukrainian SSR dated 18 May 1919 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet Government, 1917-1959: collection of documents and materials* (Vol. 1 1917 — June 1941, pp. 50-51). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- About the mobilization of professors and teachers: the resolution of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR dated May 24, 1920 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917-1927: collection of documents and materials* (p. 141). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- About the transfer of all school establishments to the department of education: The Decree of the Provisional Workers' and Peasants' Government of Ukraine dated January 25, 1919 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917-1927: collection of documents and materials* (pp. 72-73). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- On the transition of all private higher educational institutions to the state maintenance: The Decree of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR dated April 24, 1919 (1979). *Cultural work in the Ukrainian SSR, 1917-1927: collection of documents and materials* (p. 102). Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].

- About the accelerated graduation of engineers: the resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR of June 5, 1920 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet Government, 1917-1959: collection of documents and materials* (Vol. 1 1917 — June 1941, pp. 65–66). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- About the abolition of tuition fees in schools: the Decree of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR, dated March 4, 1919, *Cultural Work in the Ukrainian SSR, 1917-1927*. Collection of documents and materials. (1979). The Main Archive Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Kyiv, p. 85. [In Ukrainian].
- Ryappo, Ya (1925). *Reorganization of higher education in Ukraine during the years of the revolution (1920-1924): collection of articles and reports*. Kharkov: Gosizdat. [In Russian].
- Collection of legal acts and orders of the Workers' and Peasants' government of Ukraine for 1919 (1919)*, 11. Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR. Kiev: "Printing House of S.P. Yakovlev", Zolotovorotskaya. [In Russian].
- Denikin's followers before the republic's court: (the morning session of April 26). *The Proletarian* (1921, April 29), p. 2. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine (*Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine*), f. 2, s. 1, archive unit 26, p. 12. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine f. 166, s. 1, archive unit 15, pp. 82, 84, 87. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 22, p. 2. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 270, p. 2. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 274, p. 8 - reverse side. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 1, archive unit 521, pp. 1, 3. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s.1, archive unit 570, pp. 1, 5, 10, 70. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 166, s. 9, archive unit 12, pp. 59, 60. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 107, pp. 251, 252. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 2717, s. 1, archive unit 107, p. 286. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine (*Central State Archive of Public Associations of Ukraine*), f. 29, s. 1, archive unit 79, p. 131 — reverse side. [In Ukrainian].
- Sheyko, V. M. (2017). The October Coup of 1917 and the Intelligentsia in Ukraine. V. M. Sheyko (Ed.). *Culture of Ukraine. Series: Art Criticism, Collection of scientific papers*, 57, 138-154. Kharkiv: KhSAC. [In Ukrainian].
- Sheyko, V. M. (2017). The Intelligentsia and the Revolution in Ukraine (the end of 19th — beginning of 20th centuries). V. M. Sheyko (Ed.). *Culture of Ukraine. Series: Art Criticism, Collection of scientific papers*, 56, 225-243. Kharkiv: KhSAC. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 12.09.2018 р.